

<http://uard.bg>

New Knowledge Journal of Science

Списание за наука „Ново знание“

University of Agribusiness and Rural Development Academic Publishing House
Bulgaria

Академично издателство на Висше училище по агробизнес и развитие на регионите
Пловдив

СОЦИАЛНАТА АДАПТАЦИЯ НА ВОЕННОСЛУЖЕЩИТЕ, ОСВОБОДЕНИ ОТ ВОЕННА СЛУЖБА – МИТ ИЛИ РЕАЛНОСТ

Венелин Терзиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Севдалина Димитрова

Национален военен университет „Васил Левски“ - Велико Търново

Ключови думи:

*социална адаптация
социална работа
социално управление*

Резюме

Научните търсения в настоящата статия са насочени към изследване на начина на взаимодействие между различните структури и органи – държавни, обществени, неправителствени, за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на техните семейства в условия на граждански социум, като са изведени водещите показатели на социално-педагогическите характеристики на различните нива в това взаимодействие и е предложен комплексен модел за тяхната социална реализация.

Проблемът за социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на техните семейства през последните години, в динамично променящата се среда на сигурност поражда не един и два въпроса в публичното пространство. От 90-те години на миналия век и първото десетилетие на настоящия военно-отбранителната система е белязана от редица реформи, трансформации, организационни структурни промени, които за резултат имат една многобройна „армия“ освободени от военна служба военнослужещи. Немалко от тях и техните семейства изпадат в среда на несигурност, стрес, лишаване от елементарни житейски ценности. И макар да притежават висока и специфична квалификация, една част от тях се вливат в „армията“ на безработните, а друга част упражняват нископлатени и неизискващи особена квалификация дейности. Този факт сам по себе си провокира проблема за тяхната социална адаптация. В публичното пространство е създадено впечатлението, че напускайки редовете на Българската армия и въоръжените сили,

военнослужещите (вече от запаса), са оставени „зад борда“, без да се провежда каквато и да е социална дейност за тяхната адаптация към новия им обществен статус или ако е налична такава, то тя е твърде формална, без никакви съществени резултати. В търсене на отговора - мит ли е или реалност социалната адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на техните семейства, ние насочваме нашите научни търсения, чиято цел е да изследваме начина на взаимодействие между различните структури и органи – държавни, обществени, неправителствени, за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и техните семейства в условия на граждански социум, като изведем водещите показатели на социално-педагогическите характеристики на различните нива в това взаимодействие и предложим комплексен модел за тяхната социална адаптация.

Аспекти на взаимодействието на структурите и органите за социална адаптация на

военнослужещите, освободени от военна служба, и на техните семейства

Изходна основа на нашите изследвания е дефинирането на социалната адаптация като процес, в който съвместно участват както държавните, обществените и неправителствените организации и търговските структури, така и самият военнослужещ, освободен от военна служба, и членовете на неговото семейство. Самото определение ни подсказва, че именно при активното взаимодействие със специалистите от съответните служби се определя индивидуалният профил на включване на вече бившия военнослужещ, съвместно със семейството му в условията на гражданския социум в развитието на икономическите процеси в регионите на тяхното пребиваване и в дейността на съвременните институции на гражданското общества. Социалната работа с военнослужещите, освободени от военна служба, и членовете на техните семейства в процеса на социалната им адаптация към условията на гражданския социум сама по себе си включва педагогически компонент. Неговото съдържание се формира от насочеността на социално-педагогическата дейност към активизиране на потенциала за адаптация на личността на бившия военнослужещ с цел максимално възможна реализация на неговите знания, навици, умения и опит в новите социални условия при запазване на предишния социален статус. Социално-педагогическата дейност се реализира в процеса на социалното възпитание на освободения от военна служба и включването му в новата социална среда, а също и в процеса на реструктуриране на неговия микросоциум. А това означава да се приложи комплексен модел за социална адаптация, позволяващ единство и взаимна връзка на обектите, субектите, принципите и насоките на социалната адаптация на бившите военнослужещи и членовете на техните семейства, нейните общи и специфични технологии, условията, определящи адаптационния потенциал, както на самия военнослужещ, освободен от военна служба (заедно със семейството му), така и на социума, в който той принудително се включва.

И за да бъде ефективна организацията на този процес, необходимо условие е личното участие на военнослужещите от запазана входа на тяхната социална адаптация.

Казано по друг начин, към социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на техните семейства следва да се гледа като многоаспектен процес, осъществяван на различни равнища (концептуално-политическо, обществено-гражданско, нормативно-правно, всекидневно-практическо). Основните дейности на този процес са свързани с:

- прогнозиране на възможните промени в социалното самочувствие и статуса на основните социални групи от населението, сред които важно място е отделено на бившите военнослужещи и на членовете на техните семейства;
  - поставяне на цели в развитието на военно-социалната работа с тях от страна както на държавните институции, така и на обществените и неправителствените организации;
  - определяне на съотношението между социалните потребности на военнослужещите, преминали в запас, и членовете на техните семейства и икономическите възможности на държавата и обществото през преходния етап от тяхното развитие;
  - формиране на имиджа на освободения от военна служба военнослужещ като на високопрофесионален специалист и съответното отношение към него от страна на обществото и други.
- Реализацията на посочените дейности изисква извеждането на водещите показатели на социално-педагогическата им характеристика. Става дума за:
- статуса на военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства като относително самостоятелна специфична социална група, изискваща повишено внимание от страна на държавата и обществото;
  - взаимната връзка между естеството на отношението към тази група от населението от страна на държавата и обществото;
  - наличието на механизми за изучаване на нейното социално състояние и практическа работа с всеки човек след освобождаването му от структурите на Българската армия (включвайки и членовете на техните семейства) и други.

Концептуално-политическото равнище на социално-педагогическия комплекс от видове и сфери на дейност за решаване на социалните проблеми на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства предполага изграждането на социална политика по отношение на тази група от населението, която, попадайки на пазара на труда, се формира като рискова.

В дадения случай социалната политика се определя като специфична дейност на държавните органи в частност, и на цялото общество като цяло за удовлетворяване на жизнените интереси на гражданите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства.

Водещите за социално-педагогическата характеристика на това равнище показатели са:

- степента на значимост за държавата и обществото на интелектуално-физическия потенциал на лицата, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства;

- равнището на готовност на държавните институции за реализация на приоритетите на социалната политика, целенасочената и системната социална работа с дадената категория военнослужещи;

- степента на готовност на държавните институции за социална работа с военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства (на всички равнища на социално-педагогическия комплекс) и други.

Обществено-гражданското равнище предполага участие в реализацията на социалната политика по отношение на военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства на недържавните, обществените обединения (партии, социални движения, фондации, различни асоциации, групи и т.н.) и на търговските субекти. От гледна точка на техните уставни цели или търговски интереси тези представители на гражданското общество са способни не само да влияят върху изготвянето на приоритетите за развитие на социалната работа с военнослужещите и членовете на техните семейства, осъществявана от представители на държавата, но и да влагат сериозни усилия за развитие и функциониране на социалната инфраструктура за реализиране на тази социална политика.

В най-общ вид някои от тези проблеми са обозначени в различен род концепции за социална защита на военнослужещите, на лицата, уволнени от военна служба, и на членовете на техните семейства.

Водещите показатели на социално-педагогическата характеристика на даденото равнище са:

- наличието и степента на развитие на обществените и неправителствените организации в сферата на социалната работа с бившите военнослужещи и с членовете на техните семейства;

- степента на практически реализуемата ориентация на обществените и гражданските организации към социалната работа с бившите военнослужещи и с членовете на техните семейства в структурата на други целеви насоки на дейността;

- степента на взаимодействие на тези организации с държавните институции и търговските субекти в социалната работа с тази категория от населението;

- равнището на финансовия потенциал и продължителността на неговото функциониране в една или друга обществена организация или обединение на граждани с военно-социална насоченост и други.

Нормативно-правното равнище зарешаване на тези проблеми предвижда осигуряване на социално-правна защита на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства. Социално-правната защита е дефинирана като система от социални гаранции (а също дейност по тяхното разработване, узаконяване и реализация), осигуряващи

минималните и достатъчните условия за живот, предимствата и привилегиите на отделните категории бивши военнослужещи и на членовете на техните семейства. Тези социални гаранции съставляват част от общото законодателство на страната в социалната сфера, които могат да бъдат свързани с Кодекса за социално осигуряване, Закона за социално подпомагане, Закона за насърчаване на заетостта и др. Оттук водещите за социално-педагогическата характеристика на това равнище показатели са:

- степента на обхват на социалните проблеми на бившите военнослужещи и на членовете на техните семейства при техния преход от военния социум и интеграция към цивилния живот с нормативно-правни документи;

- качеството на разработените нормативно-правни документи в областта на осигуряването на социалните права и гаранции на бившите военнослужещи и на членовете на техните семейства;

- степента на практическата реализация на нормите на социалното право от държавните институции на различно равнище (национално, регионално ниво-военно окръжие, и областно ниво), приложена към освободените от военна служба лица и към членовете на техните семейства и други.

Всекидневно практическото равнище нарешаване на социалните проблеми на военнослужещите и на членовете на техните семейства предполага формирането на система за социална работа с бившите военнослужещи и членовете на техните семейства както в самостоятелен вариант, така и в структурите за социална защита на населението. При това социалната работа с военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства се посочва като:

- механизъм за реализация на социалната политика на държавата и обществото по отношение на дадената категория от населението;

- направления за интеграция на бившите военнослужещи и на членовете на техните семейства в гражданското общество;

- средства за реализация на социално-правната защита на дадената категория от населението;

- условия за осигуряване на социално партньорство и социална сигурност в обществото;

- инструмент за решаване на всекидневните социални проблеми на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства в местата на тяхното пребиваване и други.

Без развитие на инфраструктурата на всекидневно практическо равнище на социално-педагогическия комплекс, видовете и сферите на дейността, социалните приоритети си остават само намерения, а

законите и правилниците са само норми, изложени на хартия. В това се заключава и една от причините за ниската ефективност на дейността на държавните институции по реализацията на социалното законодателство в областта на социалната защита на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства.

При реализацията на програми и проекти от подобен характер е необходимо:

- наличието на съответстваща инфраструктура и качество на дейност на специализираните институции в социалната работа с военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства;
- равнището на професионална компетентност на социалните работници от държавните институции, ориентирани към семействата на военнослужещите от запаса;
- степента на обхващане на потребностите на представителите на дадената категория от населението (медицинско, пенсионно, санаториално, културно, образователно, спортно и други направления) и др.

Анализът на научната и друга специализирана литература, в това число на различни изследвания, монографии и разработки от последните години показва, че значителен брой специалисти продължават да се ориентират към изследване на отделни части от социално-педагогическия комплекс на видовете и сферите на работа с военнослужещи, освободени от военна служба, и с членовете на техните семейства.

Така например редица изследователи отбелязват, че най-важните фактори, обуславящи качеството на военно-социалната работа като цяло, и на социалната реинтеграция на военнослужещите от запаса (и на членовете на техните семейства) като части от въоръжените сили на Република България са: успехите във военната реформа, водещи армията към ново качество на функциониране, основано върху приоритет на новото законодателството и членството в НАТО; съществените хуманистични промени във военния социум и в системата на военното образование; ефективното функциониране на системата за формиране у военнослужещите на ценностни ориентации, съответстващи на качествата на офицера – гражданин на своята страна; повишаването на тяхното материално жизнено равнище; обезпечаването на принципа за социална справедливост при решаването на въпросите от служебен и битов характер и други.

Значителна част от изследователите и социалните работници твърдят, че в основата на социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства е правното осигуряване на този процес. Държавата,

според тях, трябва да осигури на дадената категория от населението не само приемлив жизнен стандарт, но и да даде определена компенсация за ограничените от военната служба права. Именно държавната социална политика в областта на правото гарантира на лицата, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства съответните условия на живот в цивилни условия.

Според нас е налице базово противоречие. Неговата същност се състои в това, че от една страна държавата осигурява нормативна база за преместването на военнослужещите от военния социум в гражданския. От друга страна са осъществяваните от държавата мероприятия по социалната защита на тази категория от нарушения на собственото социално-нормативно поле. Практиката показва, че именно държавните институции на различно ниво не изпълняват приетите закони и правилници, нереализирайки с това правата на тази категория от населението. За превенция на създаващото се положение те включват механизми, съставляващи процесите за социална защита.

Даденото противоречие е източник за появата на термина „социална защита“, съдържанието на който се свежда до създаването на регулационна система за стабилизация на обществото, насочена към свеждане до минимум на социалните противоречия, възникващи в правния и икономическия статус на отделни групи от населението. Държавата предоставя на своите граждани социална защита от ситуациите на риск в нормалния живот като болест, безработица, смърт на човека, който издържа семейството, старост, инвалидност. Социалната защита е съвкупност от социални и юридически гаранции, осигуряващи на всеки член от обществото реализация на неговите най-важни социално-икономически права, в това число правото на стандарт на живот, необходим за нормално възпроизводство.

По такъв начин анализът на практиката на преминаване на военнослужещите от военния социум в гражданския показва, че днес такива гаранции са напълно достатъчни, т.е. на нормативно и правно ниво такова преминаване няма или не би трябвало да създава на семейството на бившия военнослужещ социални проблеми. Наличието на такива проблеми на всекидневно-практическо ниво изисква тяхната социална защита. Посоченото противоречие – между декларативния характер на нормативно-правното осигуряване на социалните потребности на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства, и реалното ниво на изпълнение на нормите и удовлетворяването на потребностите на тази категория от населението е в основата на разбирането на проблемите на

социалната адаптация на лицата, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства. Признавайки недостатъчното развитие на механизмите за осигуряване на потребностите на тази категория от населението на етапа на преминаване в гражданския социум, много изследователи съсредоточават своите усилия в търсене на условия за оптимизация на процеса на реинтеграция на военните, преминали в запас. Ограничените възможности за влияние върху процесите, протичащи на концептуално-политическо, обществено-гражданско и нормативно-правно равнище на социално-педагогическия комплекс - видове и сфери на дейност за социална адаптация на военнослужещите от запаса, обективно обуславят вниманието върху психологическите проблеми на този процес. В рамките на това направление са правени редица изследвания на проблемите, отнасящи се до социално-психологическата помощ; социално-психологическата адаптация на военнослужещите от запаса; тяхната социализация като социално-психологически проблем; психологическата помощ на семействата им; тяхната социално-психологическа рехабилитация; социално-психологическата подкрепа на тях и на семействата им; психолого-педагогическото осигуряване на социалната работа с тях и други.

Заедно с това социалната работа с дадената категория от населението не само реализира системата за социални гаранции, осигуряващи минимално достатъчните и жизнени условия. Такова едностранчиво разбиране деформира нейната същност, води до ограничаване на нейния потенциал и представя военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства като потребители, намиращи се в състояние на социална криза.

Социално-педагогическото моделиране на процесите на преминаване на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства от военния в гражданския социум позволява да се уточни съдържанието на процесите, протичащи в социално- педагогическия комплекс от видове и сфери на дейност за работа с дадената категория лица.

Социалната работа е призвана да удовлетворява социалните потребности на представителите на такива специфични групи от населението, към които се отнасят военнослужещите, освободени от военна служба, и членовете на техните семейства. Техните социални потребности са различни. Удовлетворяването на онези потребности, които осигуряват минималните и достатъчните условия за живот, се отнася към *социалната защита*. Нарушаването на тези условия води до

заплаха за живота на хората, до заплаха за функционирането на човешкия организъм в социума. Периодичното удовлетворяване на социалните потребности на лицата, намиращи се в състояние на социална криза, се отнася към тяхната *социална подкрепа*. В случаите, когато военнослужещите от запаса и членовете на техните семейства в процеса на преминаване от статуса в армията към статуса на гражданин попадат в социално-кризисни ситуации, те се нуждаят от такава подкрепа.

Реализацията на установените от държавата гаранции за удовлетворяване на социалните потребности на широк кръг от лица, имащи право на това, се отнася към тяхното *социално осигуряване*. Този процес и вид дейност са присъщи при наличие на такива гаранции за всеки военнослужещ, преминал в запас и за членовете на неговото семейство.

Удовлетворяването на социалните потребности на лицата чрез предоставяне на определени социални услуги може да бъде характеризирано като тяхно *социално „обслужване“* или *социално подпомагане*.

Следователно военно-социалната работа е много широко понятие, обозначаващо социално-педагогическия комплекс от различни видове и сфери на дейност на разнообразни субекти по удовлетворяване на социалните потребности на нейните клиенти, осъществявани на концептуално-политическо, нормативно-правно и практическо равнище. На всяко от тези равнища тя предвижда:

- теоретическо разработване и научно обосноваване на проблемите, т.е. формиране на *теория* на военно-социалната работа, част от която се явява теорията на социалната работа с военнослужещи, преминали в запас, и с членовете на техните семейства;

- осигуряване функционирането на образователни институции за военно-социална работа (подготовка на социални работници като специалисти по конкретна професионална дейност), т.е. разработване на военно-социалната работа като *научно-образователен комплекс*;

- реализация на целите и задачите на практическата социална работа с военнослужещите, освободени от военна служба, и с членовете на техните семейства, т.е. военно-социална работа като *добри практики*.

Социалната работа с военнослужещи, освободени от военна служба, и с членовете на семействата е динамично развиващ се комплекс (в перспектива, като система) от видове и сфери на дейност (професионална и непрофесионална, служебна и на доброволен принцип), същността на които се заключава в удовлетворяване на

разнообразните социални потребности на гражданите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства, възникващи в процеса на тяхното взаимодействие със социалната среда, с конкретния социум на обитаване в периода на преминаване от военна служба към граждански живот. По своя характер военно-социалната работа е активно-преобразуваща дейност, което обективно обуславя потребността на тази категория отнаселението през преходния период, т.е. в периода на **социална адаптация**. Спецификата на този процес се определя от различията на социалната военна среда и военния социум от една страна, и гражданската социална среда и социум, от друга.

Социалната среда - това са обкръжаващите военнослужещия, преминал в запаса, и членовете на неговото семейство нови условия за жизнена дейност в гражданския социум. Социалната макросреда включва всички обкръжаващи го обществени, материални и духовни условия за съществуване, формиране и дейност. Социалната микросреда представлява непосредственото социално обкръжение на военнослужещия от запаса (семейство, съседи по място на пребиваване, трудов колектив, референтна и други микрогрупи и т.н.), оказващо решаващо влияние върху неговата дейност, поведение и общуване, върху развитието му като цяло.

Гражданският социум е социалното пространство на жизнена дейност на военнослужещия от запаса и на членовете на неговото семейство; тяхната устойчива социална общност, обединена от мястото и новите условия на жизнена дейност, обусловени от спецификата на труда и бита на гражданския живот.

Клиентите /ползвателите/ на военно-социалната работа са като правило представителите на три специфични групи:

Първата група са военнослужещите (офицери, сержанти, войници и матроси). Онази част от военно-социалната работа, която е ориентирана към тази група ползватели, се нарича **социална работа с военнослужещите**. Нейните основни характеристики са:

- провежда се по място на преминаване на военната служба (и местопребиваването на военнослужещите на служба), т.е. в казармата, в щаба, на полигона, на кораба, на командния пункт и т.н.;
- за социалната работа с военнослужещите се подготвят специалисти в областта на психологията, социологията, организацията на културната дейност и др.;
- социалната работа (отделните нейни видове и направления) се явява част от техните функционални задължения;

- материалната база за този вид социална работа се определя от базата на военната организация, в рамките на която тя се реализира.

Втората група от ползвателите на военно-социалната работа съставляват семействата на военнослужещите, освободени от военна служба. Съвкупността от видовете дейност, насочени към удовлетворяване на техните социални потребности, дава представа за **социалната работа с членовете на семействата на военнослужещите, освободени от военна служба**.

Тази част от ползвателите следва да е приоритетна за военно-социалната работа във връзка с това, че именно семейството като част от гражданското общество е това, което е в основата на възпроизводството на нацията. В него от първите дни от живота на детето се залага отношението към обкръжаващия свят, към другите хора, към самия себе си. Именно там се формира съответстващата културна среда. Приоритетът на тази част от ползвателите на военно-социалната работа се определя и от значението на семейството за офицера, сержанта и старшината, в това число и след освобождаване от военна служба, от онази роля, която то играе за тях в условията на военната служба и на гражданския живот.

Основните характеристики на работата с членовете на семействата на военнослужещите са следните:

- провежда се по местожителство на военнослужещите: във военните гарнизони, полигони, бази;
- нейната организация практически не се определя от нормативни документи и не влиза във функционалните задължения на едни или други длъжностни лица (с изключение на специалисти по работата със семейства на военнослужещи);
- материалната база и професионално-кадровото осигуряване на тази част от работата практически липсват;
- не е развита също социалната работа с членовете на семействата на освободените от военна служба военнослужещи, макар че се отнася към тази част от ползвателите.

Третата част от ползвателите на военно-социалната работа са самите военнослужещи от запаса. Именно съвкупността от видовете дейности, насочени към удовлетворяването на техните социални потребности, се дефинира като **социална работа с лицата, освободени от военна служба**. Тази работа е целесъобразно да се провежда по местожителство на военнослужещите, преминали в запас. Тя се възлага на неправителствените граждански структури (със значителни ограничения) и не влиза в кръга от задължения на военните длъжностни лица (с изключение на военното окръжие). Тя практически не

разполага със собствена кадрова и материална база. Напълно липсва нормативно регулиране. Тази част от клиентите на военно-социалната работа може да разчита основно само на гражданските социални служби - дирекции „Бюро по труда“ и дирекции „Социално подпомагане“ /които при това не ги считат за свои клиенти/. Социалните потребности на бившите военнослужещи се удовлетворяват частично за сметка на военните структури за социален отход и рехабилитация (военни болници, санаториуми, почивни домове, профилакториуми, поликлиники и т.н.).

Различните изследвания на проблемите на преходния период от условията на военния към цивилния живот показват, че съставът на ползвателите на военно-социалната работа е твърде разнообразен. Освен това клиент на военно-социалната работа е и цивилният персонал на военните формирования, на щабовете и управленията, на полигоните и базите (преди уволнението им от работа). Ползватели могат да бъдат не само отделни лица, но и различни социални групи, като например: общност от няколко семейства; асоциации; фондации; обществени движения и т.н. При това следва да се има предвид спецификата на техните групови социални потребности, която без съмнение съществено определя спецификата на направлението, сферите на съдържание и възможностите на военно-социалната работа.

Прави впечатление, че обект на социалната работа с освободените от военна служба военнослужещи и с членовете на техните семейства, се явява конкретният човек, който:

- по различни причини приключва юридически отношения с една или друга военна структура;
- се намира в преходен период от условията на живот във военния социум към условията на живот и дейност в гражданския социум;
- е принуден да променя вида, сферата и съдържанието на своята дейност в ситуация на липса на работно място в гражданския социум;
- съществено променя своя социален статус в условията на стремеж към неговото запазване;
- е с влошаващо се материално положение на семейството и други.

Преходният период на военнослужещия, преминал в запас, и членовете на неговото семейство от условията на жизнена дейност във военния социум към гражданския социум, във всеки конкретен случай отнема различен отрязък от време. Всеки човек, намиращ се в условията на преходен период, минава през няколко етапа.

Първият етап - подготвителен, се характеризира с психологическата настройка на все още военнослужещия, преминаващ през процедура на

освобождение от военната служба и в процес на търсене на ново място за работа и местожителство.

Освободените от военна служба военнослужещи и членовете на техните семейства, оставащи да живеят на мястото на службата в преходния период, полесно се адаптират към условията на гражданския социум във връзка с незначителните промени на тези условия. Обаче след завършване на адаптацияния период към цивилния живот условията на военния социум са фактор, който допълнително усложнява жизнената дейност за тези хора.

В България липсва практика за своевременно предварително определяне на вариантите на работни места за потенциално уволняващи се военнослужещи и членовете на техните семейства в местата на тяхното бъдещо пребиваване.

Вторият етап е на **влизане** в гражданския социум, характеризира се с психологическа ориентация на освободения от военна служба военнослужещ към опознавателно усвояване на условията на жизнената дейност в този социум.

Третият етап е на **привикване** на военнослужещия, преминал в запас, към статуса на пълноправен член на гражданския социум, характеризира се с психологическото усвояване и приемане на новите за него условия на жизнена дейност.

Четвъртият етап е на **развитие** на освободения от военна служба военнослужещ в гражданския социум, който се характеризира с психологическа активност за променяне на условията на своята жизнена дейност в гражданския социум.

Взаимната връзка и взаимната обусловеност на тези етапи представляват преходния период на военнослужещия към статуса на граждански човек, съдържанието на който наричаме негова **социална адаптация**.

Следователно социалната работа с военнослужещите, преминали в запас, и с членовете на техните семейства, е практическа дейност на съответните институции и организации, а също на отделните лица по осигуряване на тяхната взаимна връзка с гражданския социум, с новата среда на обитаване. По своята същност тази работа представлява личностна помощ на човека за неговата интеграция в гражданския социум. В отделни случаи първи и втори етап могат да съвпадат, ако военнослужещият в процес на освобождение от военна служба (преди прекратяване на юридическите отношения с военната организация) вече има определена месторабота в гражданска организация, без промяна на местожителството на семейството.

Основна целенасоциалната работа с военнослужещите, преминали в запас, и членовете на семействата им е хармонизацията на тяхното

взаимодействие с новата (гражданската) социална среда, с конкретния социум.

Така през преходния период- периода на социална адаптация на освободения от военна служба военнослужещ, приоритетите на съдържанието на социалната работа с него са (по степени): социална защита (висша степен); социална подкрепа (втора степен); социално осигуряване (трета степен); социално обслужване или подпомагане (четвърта степен).

След завършване на периода на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства съдържанието на социалната работа с тях се променя и социалното обслужване и социалното осигуряване придобиват висша степен. Социална защита и социална подкрепа на посочената категория от населението в тези условия са необходими само при наличието на ситуация на социален риск, отклонения в жизнената дейност (неуспех на периода за социална адаптация, алкохолизиране, различни видове зависимости, инвалидизация, безработица и т.н.).

Социалната работа с военнослужещите, преминали в запас в периода на тяхната социална адаптация, решава редица *задачи*. На първо място това са организацията и осъществяването на целенасочени въздействия върху човека с цел социализацията му в гражданската среда, осигуряване на постъпването в привикването към конкретния граждански социум и неговото развитие. Тази задача обуславя също необходимостта от подготовката на разнопрофилни социални работници, специализиращи във включването на човек в социума.

На второ място е задачата за усъвършенстване на социалната среда (и естествено, на конкретния социум) в интерес на човека. Приложена към социалната адаптация на военнослужещия, преминал в запас, и към членовете на неговото семейство, тази задача се реализира посредством формиране на позитивен имидж на освободените от военна служба военнослужещи като стимулиране на заинтересоваността на работодателите от привличане на работа на тази категория от населението, развитие на тяхната мотивация за повишаване на квалификацията или професионалната подготовка, създаване на обществени или неправителствени организации от военнослужещи в запас и т.н. Тази задача също обуславя необходимостта от специална подготовка на социалните работници, специализиращи в реструктуриране на социалните отношения в социума.

На трето място е задачата за оптимизация на взаимодействието на военнослужещия в запас и на

членовете на неговото семейство и новата за него социална гражданска среда на един или друг конкретен социум. Тя обуславя необходимостта от подготовка на социални работници, притежаващи специални знания и умения, специализиращи се в хармонизация на взаимодействието на клиентите и социалната среда.

По такъв начин съдържанието, целта и задачите на социалната работа с бившите военнослужещи и членовете на техните семейства отразяват нейната педагогическа насоченост, което е характерно именно за натрупания опит в развитието на социалната работа като цяло. Педагогическият компонент на социалната работа с посочената група от населението обуславя необходимостта от формиране на два типа специалисти: социални педагози и социални работници, между които съществуват както общи черти, така и значителни различия.

Съдържанието на процесите на социална адаптация на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства и задачите на социалната работа с тях предопределят като недостатъчна практиката да получават само социална (социално- психологическа, социално-правна, социално-икономическа и др.) защита и реализация на отделни видове социална помощ (образователна, медицинска, битова, психологическа и т.н.). Това е административният подход, водещ до пилеенето на сили и средства, до дублиране на усилията на специалистите от различен профил и довеждащ до това обикновеният човек, намиращ се в нормално състояние, да се извежда извън рамките на клиентите на социалната работа, а нейните служби да започват своята работа само тогава, когато той преминава в категорията на рисковите групи, на проблемните лица.

Същността на социалната работа с военнослужещите, освободени от военна служба, и с членовете на техните семейства през преходния период се заключава в социалната адаптация на тази категория от населението към новите условия на жизнена дейност в гражданска среда, в конкретен социум, която се реализира на етапите подготвителен, влизане, привикване и развитие. Успешният резултат от социалната адаптация на конкретния военнослужещ се състои в психологическото приемане на новите условия на жизнена дейност, в запазване и развитие от самия него на социалния му статус и в намирането на работа, което му осигурява съответстващи на този статус материални условия за живот на неговото семейство.

Такова разбиране на социалната работа с военнослужещите, преминали в запас, и с членовете на техните семейства, обуславя логиката на по-

нататъшното изследване, същността на която се състои в:

- анализ на историята на развитие на социалната работа с посочената категория от населението;
- посочване на противоречията, недостатъците и трудностите, а също на обективните и субективните грешки в нейното развитие;
- разработване на опитно-експериментален модел за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба и на членовете на техните семейства в съответствие с разбирането за него като за социално-педагогически феномен.

Българският опит в развитието на социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на техните семейства

На фона на изложеното и проследявайки досегашната практика, прави впечатление, че на вниманието на всички организации и институции, ангажирани със социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, в началния период от 90-те години на миналия век, когато в структурите на военното ведомство се извършват драстични реформи, придружени с редуциране и съкращаване на личния състав, първоначално се поставят задачи само за организация на подготовката /преквалификацията/ и устройването на работа на преминаващите в запас военнослужещи. В потвърждение на това е самата нормативна уредба, доколкото може да се говори за такава за този период. Самите названия на различните документи подсказват, че на този етап не се поставя задачата за комплексен подход към решаване на дадения проблем. Специалистите в дадената област в началото на своята дейност считат, че възможността за преминаване на подготовката по гражданска специалност позволява на освободения от военна служба военнослужещ да получи в гражданската сфера достойна работа.

По-конкретно основните направления в работата на този начален етап са:

- организация на учебните заведения от различен тип (от учебни центрове и курсове до различни институти за осъществяване на подготовката);
- формиране на нормативно-правна база за организация на тази подготовка;
- търсене и създаване на нови работни места за устройване на работа;
- създаване на своеобразни „военни“ борси на труда- специфични служби за намиране на работа на освободените от военна служба военнослужещи;
- формиране на органи за координация на системата за подготовка и намиране на работа на лицата, освободени от военна служба;

- създаване на материално-технически и организационни условия за функциониране на тази система и други.

Водещ приоритет на формираната система е подготовката на освободените от военна служба военнослужещи в граждански специалности. Методическа основа за избора на този приоритет става постулат за това, че наличието на нова професия у военнослужещия, преминал в запас, осигурява неговата социална адаптация към цивилния живот.

Броят на освободените в определени периоди военнослужещи, породен от реструктурирането на Българската армия, продължава да нараства, докато броят на свободните работни места в гражданската сфера рязко намалява. Като резултат се появяват проблеми, които през предишните години не са се нуждаели от специална намеса.

Поражда се необходимостта от по-широко разглеждане на процеса на социална адаптация на освобождаваните от военна служба, а също и от провеждането на съответната работа с членовете на техните семейства.

Опитът показва, че освободените от военна служба военнослужещи успешно се занимават с развиването на предприемаческа дейност и с реализацията на други регионални социални и икономически проекти. Създаването на система за професионално ориентиране, преквалификация, намиране на работа и социална адаптация е необходимо и във връзка с това, че е абсолютно неоправдано масовото попълване за сметка на потенциално активната част от населението, на и без това недопустимо голямата част от хората на издръжка. Нещо повече, признато като целесъобразно е създаването на благоприятни условия за ускоряване на адаптацията на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства към цивилния живот, което им позволява да се превърнат в една от активните и икономически самостоятелни категории от населението.

За съжаление формирането на тази система е съпътствано с изоставане от организационните мерки без задължителното прогнозиране, нерядко като закъсняло реагиране на проблема, без сериозна координация на усилията на заинтересованите организации, ведомства и лица. Формираната система е твърде противоречива. Тя не носи комплексен характер и има неточно избрани приоритети, което довежда до натрупване на съвкупност от грешки и намаляване на възможностите на предприеманите мерки, до значително повишаване себестойността на процесите на социалната адаптация по отношение на отделния военнослужещ.

Като резултат от тази дейност в България функционират три относително самостоятелни и конкуриращи се системи за преподготовка на военнослужещи, освободени от военна служба.

Първата от тях е *едържавната система*. Тя включва образователните институции от системата на висшето образование, осъществяващи подготовката и преподготовката (преквалификацията) на лицата, в това число на освободените от военна служба в граждански специалности, лицензирани от Националната агенция по професионално образование и обучение.

Важно направление в развитието на тази система е подготовката на военнослужещите във висшите военни училища, която завършва с получаване на диплома по една от гражданските специалности. Основание за такова решение става твърдението, че наличието на втора гражданска специалност у младия офицер повишава нивото на неговата социална защита.

Погрешността на такъв подход е доказана от практиката през последните години. Става дума за следното:

На първо място, гражданската специалност, получена от младия офицер във висшето военно училище, съответства на съответния професионален стандарт само в момента на завършване на висшето училище. Изпълнявайки в течение на много години длъжностните си задължения по основната (военната) специалност, офицерът практически се деквалифицира в гражданската сфера (с изключение на общотехническите, инженерните, медицинските, финансово-икономическите и някои други професии). Като резултат след уволнението нивото на неговата професионална компетентност в гражданската сфера е толкова ниско, че да се устрои на работа в съответствие с дипломата, получена преди десетина години, е почти невъзможно.

На второ място, резултатите показват, че тясната професионална специализация, придобита от мнозинството военнослужещи по време на службата, често се оказва ненужна в цивилни условия. Нещо повече, масовото ненатоварване на производствените мощности на предприятията, съкращаването на управленския персонал, довеждат до пренасищане с квалифицирана работна сила на пазара на труда, на който освободеният военнослужещ се чувства твърде „неуютно“. Най-разпространените предложения за военнослужещите от запаса, като правило, са длъжностите на охранител, експедитор на товари, инкасатор и т.н. При това работодателите съвсем не се интересуват от наличието на диплома или специални знания у техния бъдещ работник или служител.

На трето място, изследванията показват, че степента на съответствие на новите видове и съдържанието на трудовата дейност на освободените военнослужещи на нивото на тяхното образование и квалификация, получени по време на военната служба, е достатъчно ниска.

На четвърто място, придобиването от младите офицери на граждански специалности в рамките на висшите военни училища обективно способства за масово излизане от Българската армия, което значително отслабва военния организъм на страната и довежда до неоправдано изразходване на ресурси. Спецификата на военната служба често не позволява да работят и членовете на семействата на военнослужещите в местата на тяхното пребиваване, преди всичко по техните основни специалности. След освобождаване от военна служба и определяне на постоянното местожителство членовете на неговото семейство, също загубили професионална компетентност, се оказват в неконкурентоспособно положение на пазара на труда в сравнение със своите връстници от гражданското общество. Този факт обуславя необходимостта от включване на членовете на семействата на военнослужещите в системата за преподготовка за нови специалности или повишаване на тяхната квалификация.

Анализирайки дейността на гражданските учебни заведения, вкл. центровете за професионално обучение, в областта на преподготовката на военнослужещите, преминали в запас, и членовете на техните семейства (на първо място, с цел тяхното по-нататъшно устройване на работа в новите условия на живот), може да се направи изводът, че тази дейност не се явява основна за гражданските университети, и следователно ѝ се отделя значително по-малко внимание, отколкото е необходимо. В пазарните условия за преподготовка на военнослужещи гражданските висши училища се нуждаят от допълнително финансиране, което се явява твърде обременяващо за държавата при съществуващия дефицит на бюджета.

От държавната система за преподготовка на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства отпадат онези категории, които принудително (поради липса на друго жилище) живеят в затворени или отдалечени от големите населени места. Тези военнослужещи нямат възможността да преминат преподготовка в съответните университети или центрове за професионално обучение.

Освен това дадената система за преподготовка на военнослужещите, преминали в запас, и на членовете на техните семейства, не е ориентирана към решаване на проблема за устройването им на

работа. Като резултат нейната ефективност е незначителна.

По такъв начин държавната система за подготовка на военнослужещите по принцип не е в състояние самостоятелно да решава задачите за професионалната преориентация, подготовката /преквалификацията и устройването на работа на лицата, преминаващи в запас и на членовете на техните семейства по граждански професии.

В днешно време тези задачи също не могат да бъдат самостоятелно решени от държавната система в условията на функционираща пазарна икономика.

Недостатъците на държавната система за подготовка /преквалификация на военнослужещите, обективно довеждат до формирането на принципно друга система - **извъндържавна/извънбюджетна**. Тя е ориентирана към решаването на тези задачи за сметка на привличане на средства от Европейските програми за развитие на човешките ресурси, от целево финансиране на подготовката и подготовката на кадри от средите на освободените от военна служба военнослужещи от частни и чужди организации, от индивидуално заплащане на подготовката на военнослужещите, преминали в запас, и на членовете на техните семейства и др. В редица случаи системата използва средствата, които са предвидени в Националния план за действие по заетостта на Министерството на труда и социалната политика.

За създаването на извънбюджетната система благоприятства загубата на монопола на държавата върху образованието и намирането на работа на хората, в това число и на военнослужещите, преминали в запас, а също и ограничеността на тези възможности в бюджетната система. Конкуренцията между тях допринася за това извънбюджетната система за подготовка на лицата, преминаващи в запас, първоначално да се формира като допълнителна към държавната /бюджетната/, а по редица позиции - и като алтернативна на нея. Тази система позволява по-гъвкаво и оперативно да се реагира на промените на пазара на труда и на работната сила. С оглед на взаимния интерес да се създават отношения на освободените от военна служба военнослужещи с работодателите, целта е да се осигури подготовка на лицата, освободени от военна служба, в специалности, осигуряващи им гарантирано намиране на работа. Именно извънбюджетната система за подготовка /преквалификация/ на военнослужещите и на членовете на техните семейства става инициатор на идеята за обединяване на проблемите на професионалната ориентация, подготовката и устройването на работа в единна система за тяхната

социална адаптация към условията на гражданския живот. Тази идея в днешно време придобива характер на общоприета гледна точка. Независимо от това, в България няма национална стратегия или план за осъществяване на този процес на социална адаптация.

Извънбюджетната система включва редица учебни и образователни институции в качеството на самостоятелни юридически лица, които се стремят да разпространят своето влияние преди всичко върху потенциално рисковите групи безработни лица, включително и тази на освободените военнослужещи, като се използват и формите на дистанционното обучение. В нея влиза и организирането на борси на труда, и др. подобни инициативи. В редица случаи дейността на отделните институции от извънбюджетната система се насочва към създаването на нови работни места с оглед спецификата на местните и регионалните потребности и съществуващия потенциал.

Сред недостатъците на разглежданата система най-съществени са:

- недостиг на материално-финансови и организационно-технически средства за организиране на нейната дейност;
- раздробен характер на функциониране на отделните ѝ подсистеми и институции;
- недостиг на професионално подготвени кадри на организаторите на учебния процес в образователните институции и системи;
- липса на стратегия за нейното развитие и органи, способни да осигурят координация на цялата работа в рамките на страната;
- противоречия в отношенията с бюджетната система и държавните структури;
- неразвитост на нормативно-правната база за функциониране на дадената система;
- слабост на нейното информационно-аналитично и прогностично осигуряване;
- грешки в определянето на приоритети в специалностите за подготовка и други.

Въпреки всичко извънбюджетната система за подготовка /преквалификация/ на военнослужещите, освободени от военна служба, която в днешно време се развива в система за тяхната професионална ориентация, подготовка и устройване на работа, като допълва бюджетната /държавната/ система, позволява значително да се разширят потенциалните възможности за получаване от военнослужещите, освободени от военна служба, и от членовете на техните семейства, на нови граждански специалности и устройване на работа в съответствие с тях. С това тази система внася значителен принос в решаването на проблемите на социалната адаптация на лицата, уволнени от военна

служба, към новите условия на живот и за отслабване на социалното напрежение както сред тях, така и сред тези военнослужещи, на които предстои да бъдат освободени от военна служба. Обаче в самостоятелен вариант и тя не е в състояние да реши целия комплекс от проблеми, свързани със съкращаването на Българската армия.

Паралелно с формирането на бюджетната и извънбюджетната система за подготовка и устройване на работа на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства, се формира и трета система – *инвестиционната*. Нейните особености са:

- отделяне на средства от различни организации и фондове;
- програмно-целево финансиране на преквалификацията и устройването на работа на военнослужещите;
- приоритет на икономическите, пазарните професии в подготовката на лицата, отиващи в запас;
- ограничаване на сроковете за тяхната подготовка до няколко месеца;
- привличане към реализация на целите и задачите на тази система на чужди специалисти от различен профил;
- изборна ориентация към взаимодействието с бюджетната и извънбюджетната система и други.

Последната особеност на инвестиционната система се явява ключова за по-нататъшното развитие на общата система за професионална ориентация, подготовка /преквалификация/ и устройване на работа на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства в България.

Трето, формирането на системата за социална адаптация на военнослужещите в запас и членовете на техните семейства, под която се разбира предимно тяхната подготовка за нови специалности, е съпроводено от развитие на нейната инфраструктура (учебни центрове и др.), основана по принцип върху потенциала на висшите училища на Министерството на образованието и науката. От една страна, университетите са разположени в големите градове, което автоматически ограничава достъпа до подготовка на мнозинството освободени военнослужещи и членовете на семействата им, които постоянно живеят на отдалечени места от университетските центрове. От друга страна, са различните административни пречки и недостатъците по осъществяването на координацията на тази специфична дейност.

Краткият ретроспективен обзор на развитието на социалната работа с освободените от военна служба военнослужещи и техните семейства с посочване на

противоречията, недостатъците, трудностите, грешките в нейното развитие позволява да се изведат тенденциите – позитивни и негативни в развитието на системата за социална адаптация.

Сред *позитивните тенденции* внимание заслужават:

- участие на държавата в решаване на посочения проблем (на различни равнища – национално и на ниво военно окръжие-обхваща няколко административни области);
- компенсация на недостига на средства чрез финансиране по Европейски програми;
- натрупване на опит за решаване на тези проблеми от различни държавни структури;
- привличане на различни институции (Министерството на труда и социалната политика, Министерството на образованието и науката, Министерството на отбраната, Агенцията за социално подпомагане и нейните териториални поделения, Агенцията по заетостта и нейните териториални поделения и др.) към социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на семействата им;
- формиране на специализирани организационни структури или звена, решаващи проблемите на дадената категория от населението /формиралите се рискови групи на пазара на труда, каквито представляват и бившите военнослужещи/ и други.

Негативни тенденции отразяват развитието на тази система са:

- преобладаваща ориентация на държавните институции към подготовка на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на семействата им и ограничаване на процеса на тяхната социална адаптация с преквалификация и частично с устройване на работа;
- отсъствие на координация от страна на държавните институции с дейността на други организации, занимаващи се с проблемите на социалната адаптация на военнослужещите, преминали в запас, в това число на обществените и неправителствените организации;
- неразрешени досега междуинституционални противоречия;
- високата степен на зависимост на мероприятията по социална адаптация на посочената категория от населението от размера на финансирането /определяният бюджетната рамка на Националния план за действие по заетостта/;
- липса на подготвени кадри за ръководство на процесите на социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства и други.

Всички тези обстоятелства налагат разработването на концепция и модел за социална адаптация на тази

категория от населението с оглед на най-добрия опит от дейността на отделни организации в страната, на позитивния чужд опит, а също и на резултатите от собствената опитна и експертна работа.

Макар че в рамките на подготовката /преквалификацията/ на освободените от военна служба военнорслужещи и на членовете на техните семейства се решават и други задачи на тяхната социална адаптация, те не се поставят пряко, въпреки че понякога се обозначават. Автономното решаване на тези задачи не осигурява необходимия резултат от реинтеграцията на дадената категория от населението в гражданския социум.

Такова положение на нещата обуславя потребността от разработване на комплексен модел за социална адаптация на военнорслужещите, освободени от военна служба, и на членовете на семействата им.

Комплексен модел за социална адаптация на военнорслужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства

Формирането на комплексен модел за социална адаптация на военнорслужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства, се осъществява на специфичен социален фон, създаден в началото и средата на 90-те години на миналия век, и е свързано с цялостното преустройство и реструктуриране на българското общество. По-конкретно става дума за следните специфични характеристики.

Деветдесетте години на миналия век, съпътствани с политически и социално-икономически промени, протичащи в целия свят, и с прехода на България към пазарна икономика, са години и на проведената радикална военна реформа в страната ни, резултатът която е и съкращаването на въоръжените сили. Провежданите мероприятия довеждат до освобождаването на голямо количество трудоспособно население от средата на офицерите, сержантите, старшините и членовете на техните семейства. Това води до ръст на социалното напрежение в обществото. Въпреки предприетите от държавата и от различните социални групи усилия, реализирането на програма за социална адаптация на освободените от военна служба военнорслужещи, тази група остава като рискова на пазара на труда.

Важна характеристика на социалната ситуация в сферата на работа с освободените от военна служба военнорслужещи и с членовете на техните семейства е практически повсеместният неуспех на съществуващите социални институции в комплексното решаване на проблемите на този процес в новите условия на живот и включването им в активна жизнена дейност в условията на пазара.

По такъв начин социалната ситуация, създадена в тази област, обуславя друга концепция на системата

за социална адаптация на военнорслужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства.

В съответствие с тези специфики основните **концептуални постановки** на дадения модел имат следните приоритети:

Първо, за пръв път като *базов приоритет* се използва терминът „социална адаптация на военнорслужещите“ вместо по-ранния термин „подготовка“ и осигуряване на заетост на военнорслужещите. Аprobацията на дадения концептуален приоритет се осъществява в рамките на Програмата „Социална адаптация“.

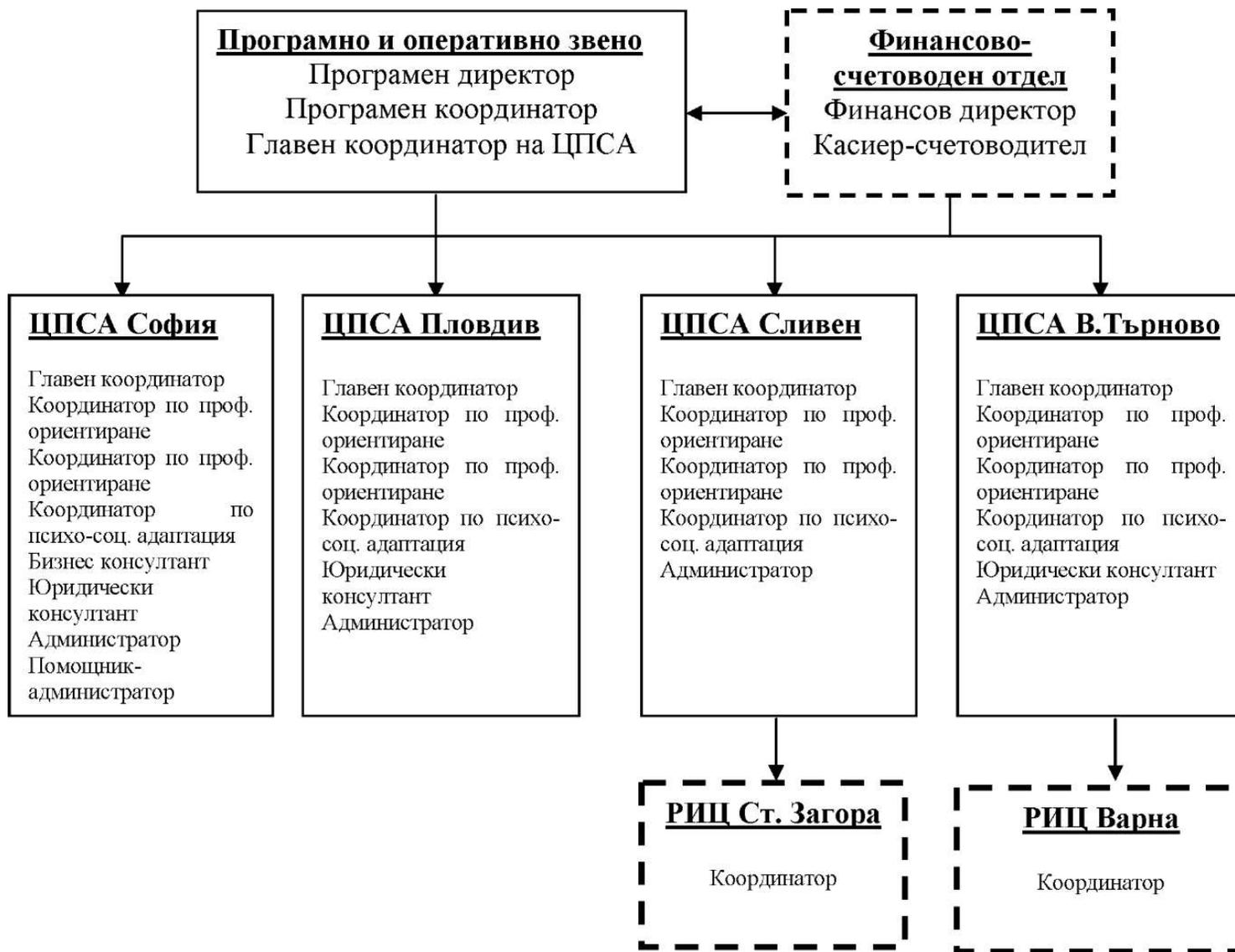
Структурата на програмата в България включва следните звена (фиг. 1.):

Програмно и оперативен звено, в състава на което влизат програмен директор и програмни координатори;

Финансово-счетоводен отдел, включващ финансов директор и касиер-счетоводител;

Центрове за преквалификация и социална адаптация /ЦПСА/, общо 4 на брой, в градовете София, Пловдив, Сливен и Велико Търново, ръководени от главни регионални координатори. В тях работят координатори по психо-социална адаптация, професионално ориентирани, бизнес консултанти, юридически консултанти и администратори;

Регионални информационни центрове /РИЦ/, като началото на 2003г. към ЦПСА, гр. Велико Търново работят два РИЦ-а в градовете Шумен и Варна, а към ЦПСА, Сливен работи един РИЦ- в град Стара Загора. Така представената програма може да се разглежда като модел за комплексния подход (и съответно представлява комплексен модел) за решаване на проблемите на освободените от военна служба военнорслужещи и на членовете на техните семейства. При това не се поставя цел да се адаптират към граждански живот всички освободени от Българската армия лица или да се окаже помощ на членовете на техните семейства. Като *цел* на програмата се поставя отработването на механизъм за комплексно решаване на социалните проблеми на посочената категория от населението на страната, създаването на комплексен модел (или няколко модела) на организация на този процес въз основа на самоиздръжка.

Фиг. 1. Структура на Програма „Социална адаптация“

Второ, комплексният подход е не само комплексно решаване на проблемите, свързани с адаптацията на хората към новите условия, но едновременно и изменение на социума. Това са: внедряването на нови, по-прогресивни технологии на „производство“, подготовката на кадри, организацията на социалната работа, социално-педагогическата дейност. Резултати от реализацията на подобни проекти са социално-икономическото развитие на районите за планиране за сметка на включване в този процес на икономически активния и високопрофесионален състав на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства; установяването на социално партньорство за сметка на намаляване на напрежението в тази социална група; развитието на инфраструктурата на гражданското общество и други.

Трето, комплексният характер на предлагания модел и основаната върху него програма, се определя от *социално-педагогическите ценностни ориентации* в неговата структура и съдържание. Изходната база при създаването на комплексния модел за социална адаптация на военнослужещите и техните семейства е заложена в самото понятие „модел“. В логиката и методологията на науката то е аналог на определен фрагмент от природната или социалната реалност, рожба на човешката култура, концептуално-теоретичен образец. Този аналог служи за запазване и разширяване на знанието (информацията) за оригинала, за конструирането на оригинала, за реструктурирането или управлението му.

Следователно комплексният модел за социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства е част именно от социално-педагогическата практика, която може и трябва да бъде изучена, конструирана, апробирана и внедрена в тази реалност с нови качества, свойства и характеристики.

Даденият модел се конструира по такъв начин, че да съответства на всички основни изисквания на технологията на моделиране: да бъде обективно съответствие на моделирания обект, способен да го замени в определени отношения; да осигури опитна проверка на получаваните резултати, която да се интерпретира на различните етапи чрез едни и същи съдържателни термини на военно-социалната работа и на социалната педагогика.

И тъй като научен план *социалната адаптация* се разбира като система, като процес и като дейност, нейният обект са военнослужещите, преминали в запас, и членовете на техните семейства (жени и деца). При това моделът, от една страна, предполага неразривно единство на членовете на семейството при реализацията на всякакви мероприятия, а от друга – първоначално

присвояване на цялото семейство на статус на субект със собствена социална адаптация към цивилния живот.

При отчитане на факта, че моделът представлява опростен, „свит“ образец на реално събитие, явление, процес, моделът за социална адаптация на военнослужещите се разглежда в два плана: структурно-компонентен (организация-субекти) и структурно-функционален (основни функции като направления на социалната адаптация). Нещо повече, моделът играе роля и като метод на познанието на социалната практика, и като метод за нейното реструктуриране в сферата на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства. Моделът е „мислено представена или материално реализирана система, която, изобразявайки или възпроизвеждайки обекта на изследване, е способна да го замени така, че нейното изучаване да ни даде нова информация за обекта.

Структурно-компонентният състав на модела предполага обединяване на всички звена, ангажирани с процеса на социална адаптация (като средства за тяхната финансова подкрепа) и средство за развитие на предприемаческата дейност. Заедно с това структурни елементи на модела за социална адаптация стават и други организации - образователни; изследователски; социални; женски обединения; териториални органи за местно самоуправление и др. При това предимство се дава на онези организации, които са създадени от бившите военнослужещи и от членовете на техните семейства, или на онези, в които тази категория от населението е значително представена.

Структурно-функционалният състав на модела предполага обединение на основните направления на социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и членовете на техните семейства, а също подбиране измежду основните направления на онези от тях, които са основа на модела, най-значими са за неговото изменение, най-устойчиви са в реалните условия на жизнена дейност в различните условия на социума. Основа на социалната адаптация на военнослужещите стават: професионалната ориентация; психологическата рехабилитация /психологическото подпомагане/; социално-психологическата и социално-педагогическата адаптация, привличането на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства към дребното предприемачество, създаването на структури за подкрепа на дребното предприемачество, устройването на работа и ако това е необходимо - тяхната професионална преподготовка /преквалификация/.

Съдържанието на модела за социална адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства обуславя отнасянето му към модела образец, тъй като той се използва за изучаване и промяна на нормативните свойства на реално съществуващия в практиката на военно-социалната работа обект. В опитно-експерименталната работа моделът за социална адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства се използва и в качеството на модел заместител, тъй като с негова помощ се провежда изследователско-конструктивна работа.

В съответствие с изискванията на технологията на социално-педагогическото моделиране разработката на комплексния модел за социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства се осъществява посредством последователна смяна на три взаимно свързани етапа.

През **първия етап** (етап на формиране на модела) се осъществява отделяне на основните компоненти (на структурата и на функциите) в дейността по социална адаптация на военнослужещите (в нейното съдържание, направления, форми и методи), които след това се подлагат на изменения в модела - изследователско-конструктивно реструктуриране.

Вторият етап (етап на реструктуриране на модела) е свързан с изменение на отделените негови свойства (на структурата и на функциите) във връзка с условията на изследвания и представен по-горе социален фон. Времеви рамки на дадения етап от изследването отнемат три години, а съдържанието на дейността на този етап съставя съдържанието на опитно-експерименталната работа.

Третият етап (етап на пренасяне на резултатите върху обекта) представлява комплекс от препоръки, практически мерки и предложения, изготвени и частично реализирани в процеса на опитно-експерименталната работа по формиране на комплексния модел за социална адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас. На този етап се осъществява също верификация на достоверността, обосноваването, ефективността и жизнеспособността на получения модел.

Процесът на разработване, апробация и реализация на модела за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства се осъществява с оглед спецификата на социално-педагогическото моделиране.

Така например, този модел се явява не само модел образец, но и модел заместител. Като моделобразец той се използва с оглед съществуването на основни подсистеми и видове дейност по социалната адаптация на освободените

от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства с цел изучаване и реструктуриране на нормативните свойства на тази дейност. Като модел-заместител тя се използва с цел градивна конструктивна работа по проблемите на социалната адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства.

По-нататък, отчитайки, че социално-педагогическите модели са в качеството на ценности, цели, направления на тяхното по-нататъшно развитие, комплексният модел за социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи по своята същност има двойствен характер. В процеса на неговото формиране и апробация се посочва, че взаимно свързаните видове дейност не винаги са строго фиксирани в своята последователност.

Във връзка с това разработеният модел, от една страна, е инвариантен, тъй като представените видове дейност и направления на социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства съставляват неговото основно съдържание. От друга страна, моделът е вариативен, тъй като последователността на тези видове дейност и направления на социална адаптация на дадената категория от населението се изгражда в съответствие със социалните потребности на всеки военен от запаса и неговото семейство. Тук става дума за индивидуален профил на социалната адаптация за всяка личност.

При реализацията на Програмата основно се акцентира върху местата с компактно пребиваване на семействата на военнослужещите от различен тип (структурно-географски състав на модела), разположени в пределите на града обособени райони от жилищни сгради, а също и разположените в пределите на града, без да бъдат обособени.

Важен концептуален аспект на моделирането на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и членовете на техните семейства са теоретичните основи на социалната работа, определящи нейните приоритети и съдържание, същност и подходи, принципи, методи и форми.

Класификацията, изградена на такива основи, позволява да ги представим във вид на съвкупност от най-разпространените теории на социалната работа, отделни постановки на които лежат в теоретическото обосноваване на комплексния модел за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства:

- психологически ориентирани теории на социалната работа (екзистенциална; хуманистична; психо-динамична; кризисно-интервентна; бихейвиористична; разрешаваща; биоенергетична;

телесно-ориентирана; дианетична; соционична; психо-синтетична);

- социологически ориентираните теории на социалната работа (общосистемна; социално-екологична; радикална; марксистка);
- комплексни (междудисциплинарни) теории на социалната работа (витално-ориентирана; когнитивна; конфликтологическа; социално-педагогическа; социокултурна).

Всяка от тези теории има свое съдържание, целеви ориентации, методи на познание и промени на социалната практика. Формирането и реализацията на модела за социална адаптация на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства предполага позоваване върху постановките на тези теории, не посредством еднозначното прилагане само на една от тях, а чрез комплексното използване на онези постановки от всяка теория, които осигуряват ефективното функциониране на този модел.

Едни от водещите концептуални постановки на комплексния модел, отразяващи социално-педагогическите ценности, са *принципите на социална адаптация* на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства.

Принципът на лично – социално-действия подход към тяхната социална адаптация предполага:

- а) поставяне в центъра на дейността по социалната адаптация на конкретния човек- военнослужещия, като член на семейството, вътре в семейството и заедно със семейството му;
- б) отчитане на цялата съвкупност от потребности на военнослужещия (и на всеки член от семейството му) в работата по социална адаптация с тях: индивидуално-физиологически, материално-ценностни, социално-личностни, професионално-дейностни, общочовешки, културологически, образователни и други;
- в) организация на работата по тяхната социална адаптация чрез ориентирането ѝ предимно към конкретния (регионален, муниципален, градски, районен и т.н.) социум с оглед спецификата на обкръжаващата социална среда;
- г) активно дейностен характер на участие в социалната адаптация на самите бивши военнослужещи и на членовете на техните семейства, тяхната преориентация от пасивно-потребителска към активно-преобразуваща дейност в новата социална среда на местопребиваването им.

Пълно отчитане и удовлетворяване на целия комплекс от потребности на човека е възможно само при наличие на опора в семейството му, затова ядрото на всички процеси на социална адаптация съставлява работата със семейството. Все пак семейството не може да бъде само потребител на определена съвкупност от социални

услуги, то трябва да бъде и техен производител. Именно активното участие на членовете на семейството в разрешаването на неговите проблеми, съвместно с конкретния специалист от съответната служба за социална работа благоприятства активното развитие и на човека, и на военния социум, и на механизмите на тяхното взаимодействие.

Принципът на интеграция в социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства предполага:

- а) обединяване на усилията на различните вертикални (ведомствени) структури за социална работа (социално-педагогическа, медицинска, икономическа, психологическа, културно-просветна, социална защита и др.) за привличане на лицата, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства, в обществено-производствена дейност непосредствено в техния нов социум;
- б) интеграция на междуведомствените и диференцираните (специализирани) служби за социална работа в комплексни социални служби (центрове) в конкретните територии в населените места;
- в) осигуряване на многопрофилност и взаимно допълване в дейността по социална адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства в местата на тяхното местожителство в новата обитавана среда;
- г) формиране на структура за работа по социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи като служба от медико-психолого-педагогически характер, помагаша им да решават основните социални проблеми на равнището на конкретния човек във връзка с преминаването му от военния в гражданския социум.

Принципът на педагогизация в работата по социалната адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства предвижда използване на социално-педагогическата теория в качеството ѝ на комплексна основа, база за организация на цялата тази работа. Той предполага:

- а) превантивен характер на социалната адаптация, която започва преди уволнението на военнослужещия от военна служба и преминаването му в запас, нейното ориентиране не толкова към разрешаване на изострилия се социален проблем на неговото семейство (без да се отказва от този вид дейност), колкото към диагностико-прогнозна и профилактично-превантивна дейност непосредствено в новата обитавана среда, в конкретния граждански социум;
- б) въвеждане на професията „социален педагог“ в Българската армия и съответните длъжности в социалната инфраструктура на военните части /военни образователни институции/, където

живеят членовете на семействата на военнослужещите и лицата, преминали в запас; една от неговите функции трябва да бъде своевременната работа по подготовка на военнослужещите и на членовете на семействата им за преминаване от военния в гражданския социум;

в) организация на въздействията върху всички страни от живота и дейността на военнослужещите, на лицата, освободени от военна служба, и на членовете на техните семейства; обединяване усилията на предучилищната и училищната, семейната, военната, производствената педагогика и педагогиката на общуване, превантивната педагогика, педагогиката на творчеството и свободното време в единна военно-социална педагогика в интерес на социалното възпитание на военнослужещите и членовете на техните семейства, социално-педагогическото им съпровождаване от момента на постъпване на военна служба до момента на успешната им интеграция в гражданския социум след нейното завършване.

Принципът на социокултурна насоченост на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства предполага:

а) използване на понятието „култура на социума“ като цел и критерий за оценяване нивото на развитие на обитаваната от хората среда, в това число от лицата, освободени от военна служба, и от членовете на техните семейства в конкретните им местожителства; използване на това понятие като качествена характеристика на начина за разрешаване на задачите на тяхната социална адаптация и удовлетворяване потребностите на нейните обекти; прилагането му като индикатор на развитието на една или друга социална среда;

б) ориентираната работата по социална адаптация към формиране на многостранен модел за социокултурно поведение на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства както във военния, така и в гражданския социум. Многостранният модел за социокултурно поведение предполага формиране на култура на воинския труд, култура на социалното общуване и взаимодействие, култура на семейния живот, на бита и поведението, култура на общия и воинския етикет, култура на речта и външността на военния човек (дори и на военнослужещия от запаса), култура на чувствата му и други.

От друга страна, работата по социална адаптация на военнослужещите, преминаващи в запас, и на членовете на техните семейства и социалната работа с тях в новия за тях граждански социум са ориентирани към формиране на многостранен модел за култура в различните сфери на общественото съзнание (правна, естетическа, екологична, икономическа, политическа,

педагогическа, нравствена, художествена, физическа и т.н.);

в) използване на възможностите на културно-просветната дейност, на културните институции на гражданския социум като едно от основните средства за социална адаптация на дадената категория от населението.

Принципът на научна обоснованост на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства предполага:

а) изучаване на нашия и чуждия опит за определяне на съдържанието, организацията и методиката на тази работа, обобщаване, анализ и отчитане на този опит при организиране на този вид дейност в гражданския социум; целесъобразно използване на опита за социална работа в различните социуми и с различните категории от населението; подготовка на обобщени методически препоръки на специалистите, заети в работата с военнослужещите от запаса и с членовете на техните семейства;

б) организиране на постоянни научни изследвания в областта на методологията, теорията, методиката и практиката на социалната адаптация на дадената категория от населението с оглед спецификата на нейното развитие като съвкупност от разнообразни видове дейност;

в) подготовка на социални педагози и социални работници с оглед на най-добрата руска и чужда практика въз основа на специално организирани нейни научни изследвания.

Процесът на социална адаптация се извършва по две основни направления: от една страна се посочват специфичните за военнослужещите от запаса и за членовете на техните семейства направления и технологии на социалната адаптация, а от друга страна се търсят общите за всички категории от населението, сменящи социума или професията, направления и технологии.

Сред общите технологии е технологията на социално-педагогическото диагностициране, оценяване, прогнозиране, моделиране, проектиране, програмиране. Към тази група се отнасят технологиите на: планиране, реализация на целите и ценностните ориентации, осъществяване на обратната връзка и информационното осигуряване на познавателната и преобразуващата дейност по социалната адаптация на бившите военнослужещи и членовете на техните семейства. В своята съвкупност те представляват затворен цикъл на технологичния процес на работата по социална адаптация на всяка категория от населението, намираща се в състояние на преход от едни условия на жизнена дейност към други.

Към специфичните технологии на социалната адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните

семейства се отнасят технологиите на тяхната професионална ориентация; на рехабилитацията; на социално-психологическата рехабилитация; на социално-педагогическата адаптация; на привличането към дребното предприемачество; на подкрепата на дребното предприемачество; на устройването на работа; на преподготовката и на мониторинга.

Общите и специфичните технологии в тяхната съвкупност и взаимна връзка представляват технологичния преобразуващ потенциал на комплексния модел за социална адаптация на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства.

Важен е въпросът за потенциала на комплексния модел за социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи и на членовете на техните семейства като качествен и вариативен технологичен модел за социална адаптация на лицата, променящи социума, професията, начина си на живот. В частност, апробирани са възможностите за прилагане на дадения модел при преселниците от изостаналите райони на страната; при лицата, освободени от местата за лишаване от свобода; при безработните и т.н.

По такъв начин разработеният и апробиран модел за социална адаптация на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства по своя характер се явява комплекс, по съдържание-социално-педагогически, по степен на практическо приложение-технологичен, по ниво на взаимодействие-междуведомствен и междуинституционален. Такъв подход към разработката и реализацията на модела в рамките на Програмата за социална адаптация на военнослужещи от запаса и членовете на техните семейства сериозно се отличава от всички предхождащи модели, проекти, концепции и програми, реализирани за целитена военно-социалната работа с освободените от военна служба военнослужещи и членовете на техните семейства.

В заключение, проблемът за изменение на структурата на една или друга сфера в държавата и обществото, на един или друг сектор от конкретната сфера се отнася към проблемите на динамичното развитие на страната и е обусловен от тяхната зависимост от политиката, икономиката, нивото на развитие на науката и техниката, технологиите и т.н. От друга страна, качествено-количествените характеристики на една или друга сфера и нейният сектор се определят и от външни фактори: от международните политически и икономически отношения, от степента на заплахите за националната сигурност и други.

Съкращаването и преструктурирането на Българската армия е обусловено именно от тези процеси, следователно то носи обективен характер. Обаче реализацията на този процес,

неговата организация и управление носят субективен характер, обусловен от човешкия фактор.

Тези и други причини стават основание за разработване на комплексен модел за социална адаптация на освободените от военна служба военнослужещи, приемлив за онези военнослужещи, които се интегрират в гражданския социум именно в местата на своето пребиваване. При това водещ става подходът на изменение от позицията за оказване на целенасочена помощ за определена група от населението към активно преобразуващата позиция: включване на военнослужещите от запаса и на членовете на техните семейства в активна социално-икономическа дейност в местата на тяхното пребиваване, в институциите на гражданския социум, т.е. пълно отчитане на потенциала на посочената група от населението. Даденият модел би могъл да бъде приложен и апробиран в основните му елементи в цялата страна, в различни условия, в работа с различни групи от военнослужещи, освободени от военна служба. С това дискутираният въпрос в публичното пространство-мит или реалност е социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба и на членовете на техните семейства - става решим в подкрепа на реалността и ефективността на изследваната от нас проблематика чрез приложимостта на комплексния подход, взаимодействието между институциите, пряката заинтересованост от държавата и бизнеса.

Литература:

1. Venelin Terziev. (2012), „Social Technology as a Method for Management of the Social Processes”, *Trends in economics and management for the 21st century, International Conference Brno, Czech Republic*.
2. Venelin Terziev. (2012), „The active model of a social programme and its strategic advantage”, *Trends in economics and management for the 21st century, International Conference Brno, Czech Republic*.
3. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Нов поглед на социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, сп. „Ново знание“ на ВУАРП, Пловдив, бр. 4, 2013.
4. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Социалната адаптация като социален процес при адаптацията на военнослужещите, сп. „Ново знание“ на ВУАРП, Пловдив, бр.3, 2013.
5. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Теоретично изследване за осъществяване на практически модел на процеса на социална адаптация на бивши военнослужещи и членове на техните семейства, сп. „Ново знание“ на ВУАРП, Пловдив, бр. 4, 2013.
6. Венелин Терзиев. Социалното програмиране в системата на социалните категории, VII

Международная научная конференция „Инновации в технологиях и образовании“ (КузГТУ), Belovo, Russia, 2014.

7. Венелин Терзиев. Теоретични основи на регулиране на пазара на труда, VII Международная научная конференция „Инновации в технологиях и образовании“ (КузГТУ), Belovo, Russia, 2014.

8. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Теоретично изследване за осъществяване на практически модел на процеса на социална адаптация на бивши военнорслужещи и членове на техните семейства, VII Международная научная конференция „Инновации в технологиях и образовании“ (КузГТУ), Belovo, Russia, 2014.

9. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Организационно-педагогически основи на дейността на социална адаптация на бившите военнорслужещи и членовете на техните семейства в центровете за професионално обучение, VII Международная научная конференция „Инновации в технологиях и образовании“ (КузГТУ), Belovo, Russia, 2014.

10. Венелин Терзиев, Севдалина Димитрова. Теорията на институционализма и българската армия като базова социална институция на съвременното общество, VII Международная научная конференция „Инновации в технологиях и образовании“ (КузГТУ), Belovo, Russia, 2014.

11. Venelin Terziev, Sevdalina Dimitrova. (2014), Social adaptation as a Social Process in the Adaptation of the

Military, Enterprise and Competitive Environment, Mendel University in Brno, International Conference Brno, Czech Republic.

12. Sevdalina Dimitrova, Venelin Terziev. Social and Educational Conditions for Adaptation of Former Military Personnel and Their Family Member, International Scientific Technical Conference, VelikoTarnovo, 2014.

13. Sevdalina Dimitrova, Venelin Terziev. Theoretical Study on a Pilot Implementation of a Working Model of the Process of Social Adaptation Former Military Personnel and Their Families in Bulgaria, International Scientific Technica IConference, VelikoTarnovo, 2014.

14. Venelin Terziev, Sevdalina Dimitrova. A new approach to social adaptation of soldiers crossed into stock and their families, The 20th International Scientific Conference, The Knowledge- Based Organization, Sibiu, Romania, 2014.

15. Venelin Terziev, Sevdalina Dimitrova. A New View on Social Adaptation of the Military, Discharged from Military Service, International Scientific Conference „Economics and Management- 2014 (ICEM-2014), Riga, Latvia.

16. Venelin Terziev, Sevdalina Dimitrova. Implementation of a Working Model for the Process of Social Adaptation of Former Military Personnel and their Families, 12th International Conference Information Technologies and Management 2014, Information Systems Management Institute, Riga, Latvia.